

Aleksandra BUDREWICZ

 <https://orcid.org/0000-0002-0654-6464>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Wstyd przed pochodzeniem. *Wielkie nadzieje* Charlesa Dickensa

The shame of origins. *Great Expectations* by Charles Dickens

Abstract: This article is devoted to the notion of shame in Charles Dickens's novel *Great Expectations*. The main character and narrator of the novel, Pip, feels and describes this emotion. Pip feels ashamed of his family's humble origins, which prompts him to make key decisions about moving to London. Shame significantly influences the protagonist's behaviour and changes him in terms of his personality. The theoretical underpinnings of the article are primarily based on works in sociology and psychology.

Keywords: Charles Dickens, Victorian literature, novel, sociology, shame

„Bardzo to bolesne, gdy się człowiek wstydzi swego rodzinnego domu. Uczucie to, może płynące z czarnej niewdzięczności, zostaje w ten sposób słusznie ukarane, ale tak czy inaczej jest ono nad wyraz dotkliwe. Mogę o tym zaświadczyć.”¹ Te słowa były dla mnie pretekstem do rozważań

¹ Charles Dickens, *Wielkie nadzieje*, przeł. Karolina Beylin (Warszawa: Prószyński i Sówka, 2009), 125. Wszystkie cytaty z powieści *Wielkie nadzieje* w niniejszym artykule pochodzą z tego wydania i oznaczam je skrótem WN z podaniem strony w nawiasie.

o wstydzie w literaturze.² Pochodzą z powieści *Wielkie nadzieje* Charlesa Dickensa, której chcę poświęcić ten artykuł. Wypowiada je główny bohater, a zarazem narrator, który na początku powieści myślał o swoim domu zupełnie inaczej. Wraz z rozwojem fabuły pewne wydarzenie sprawiło, że po raz pierwszy – i nie jedyny – spojrzał na swój dom i jego mieszkańców w zupełnie inny sposób.

Wstyd w refleksji naukowej

Wstyd był rozpatrywany naukowo przez różne dyscypliny (w tym również literaturoznawstwo³) i jakkolwiek oświeclają one omawianą kategorię z różnych punktów widzenia, to wspólną osią refleksji jest myśl, że wstyd to kategoria wieloaspektowa⁴ i wiąże się z odczuciem bądź wyobrażeniem przekroczenia własnych lub wyznaczonych przez otoczenie standardów moralnych i etycznych.⁵ Wstyd interesował ludzi od wieków. Już Platon zwracał uwagę, że doświadczenie wstydu jest ukierunkowane nie tylko na wewnątrz jednostki (jej uczucia i myśli), ale i na zewnątrz, ku innym ludziom, prawom, w ramach których żyją. Wstyd ma związek z poznawczo-afektywnym spoj-

² Zagadnienie wstydu w literaturze i sztuce bywało podejmowane w ostatnich latach. Zob. w tej kwestii np. artykuł Anny Skotnickiej-Maj „Motyw wstydu w prozie rosyjskiej,” w *Wstyd w kulturze. Zarys problematyki*, red. Ewa Kosowska (Katowice: Wydawnictwo Śląsk 1998), 95–107; Magdalena Kunińska, „„No, macie teraz, wy moje oczy przekłete, napasćcie się tym pięknym widokiem” (Platon) – wstyd Leontiosa a przyjemność estetyczna,” w *Strach, wstręt, wstyd i inne fobie*, red. Małgorzata Czapiga-Klag, Katarzyna Konarska (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017), 171–180; Barbara Forysiewicz, *Strach, wstręt i wstyd w ikonografii Paruzji. Sposoby obrazowania i oddziaływania na odbiorcę*, w *Strach, wstręt, wstyd i inne fobie*, 181–189; Elżbieta Czykwin, *literackie tropy wstydu*, w Elżbieta Czykwin, *Wstyd* (Kraków: Impuls 2013), 143–161.

³ To zagadnienie ciekawie omawia Aaron Khai Han Ho w niepublikowanej pracy doktorskiej *Shame, Darwin, and Other Victorian Writers* (2017), https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3229&context=gc_etds, 8.11.2024. Por. też rozdział 4 „Reconsidering Shame in Western Society The Nineteenth and Twentieth Centuries” w książce Petera N. Stearnsa *Shame. A Brief History* (Urbana: University of Illinois 2017), 57–95.

⁴ Por. Eugeniusz Jaworski, „Wstyd jako kategoria typologiczna,” w *Wstyd w kulturze. Zarys problematyki*, 39; Mateusz Szubert, „Wstyd w dyskursie kulturowym,” *Ethos* 30, nr 2 (118) (2017): 51–69; Donald Nathanson, *Shame and Pride: Affect, Sex, and the Birth of the Self* (New York: Norton 1992); Ruth Leys, „Wstyd współcześnie,” przeł. Tomasz Bilczewski, Anna Kowalcze-Pawlik, w *Historie afektywne i polityki pamięci*, red. Elżbieta Wichrowska, Anna Szczepan-Wojnarska, Roma Sendyka, Ryszard Nycz (Warszawa: IBL 2015), 351.

⁵ Artur Adamczyk, „Shame, guilt and psychopathology – transdiagnostic approach,” *Journal of Education, Health and Sport*, 7 (4), (2017): 421; zob. też Ewa Kosowska, Anna Gomółka, „Od wstydu do obciachu,” w *Strach, wstręt, wstyd i inne fobie*, 11.

rzeniem innych: jako „zwierciadło społeczne” demaskuje pewną nieprawidłowość w jednostce.⁶ Arystoteles z kolei uważał, że wstyd łączy się z odczuwaniem niepokoju i przykrości, ponieważ wynika z rozdzwienku między dokonanymi lub planowanymi działaniami a normami społecznymi.⁷

Wstyd to emocja samoświadomościowa i regulacyjna. *Słownik języka polskiego* definiuje ją jako „nieprzyjemne, upokarzające uczucie wywołane świadomością własnych lub cudzych braków [...] połączone z lękiem przed opinią innych.”⁸ Ceniona badaczka Anna Łebkowska postrzega wstyd w centrum zainteresowań refleksji humanistycznej,⁹ a o rosnącym zainteresowaniu tą tematyką świadczy także numer *Tekstów Drugich* (2016, 4), w całości poświęcony kategorii wstydu. Językoznawcy podkreślają etymologiczne związki wstydu z doznaniem zimna, z zastyganiem i stygnięciem.¹⁰

Wstyd zakłada znajomość norm kulturowych i wiąże się ściśle z funkcją reguł kulturowych, zmiennych historycznie.¹¹ Zawiera komponent psychiczny i społeczny. Ma siłę sprawczą i może być źródłem motywacji wielu działań, a jednocześnie porządkuje te działania.¹² Helen Block Lewis twierdzi, że osoba, która odczuwa wstyd, dokonuje karzącej względem siebie oceny sytuacji.¹³ Źródło tej oceny znajduje się na zewnątrz, a jedną z jego konsekwencji może być agresja lub autoagresja. Dodam od razu, że tak stanie się w *Wielkich nadziejach*. Badaczka podkreśla pewną podwójną perspektywę samego mo-

⁶ Sylwia Panek, „Cztery lekcje wstydu,” *Teksty Drugie*, 4 (2016): 48.

⁷ Panek, „Cztery lekcje wstydu,” 54. Badaczka podkreśla, że wstyd to wynik emocjonalnego stosunku do norm i reguł kulturowych, a także konfrontacji uczynku z opinią ludzi, których traktujemy jako cnotliwych.

⁸ Hasło „wstyd” w *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. Bogusław Dunaj (Warszawa: Wilga 1966), 1253.

⁹ Anna Łebkowska, „Wstyd i niebyt,” w *W kulturze wstydu?: wstyd i jego reprezentacje w tekstach kultury*, red. Anna Łebkowska, Łukasz Wróblewski, Klaudia Muca (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2018), 13–30. Tytuł tomu nawiązuje do pojęcia „kultura wstydu”, które obecne jest w refleksji naukowej oraz życiu społecznym (zob. w tej kwestii np. Mateusz Szubert, *Wstyd w dyskursie kulturowym*, 51–69).

¹⁰ Ewa Jędrzejko, „Wstyd po polsku – czyli o czym „mówią” słowa. Kategorie kulturowe z perspektywy współczesnej lingwistyki,” w *Wstyd w kulturze*, 32.

¹¹ Ewa Kosowska, „Wstęp,” w *Wstyd w kulturze*, 9.

¹² Szubert, „Wstyd w dyskursie kulturowym,” 52.

¹³ Helen B. Lewis, *Shame and Guilt in Neurosis* (New York, International Universities Press 1971), cyt. za Adamczyk, „Shame, guilt and psychopathology – transdiagnostic approach,” 421. Badaczka wyróżnia dwa rodzaje wstydu: wstyd niewyodrębniony (otwarty i nierozpoznawalny – *overt-undifferentiated shame*); wstyd pomijany (obejście wstydu, wstyd ignorowany – *bypassed shame*); por. też Krzysztof T. Konecki, „Socjologia emocji według Thomasa Scheffa,” w *Emocje w życiu codziennym. Analiza kulturowych, społecznych i organizacyjnych uwarunkowań ujawniania i kierowania emocjami*, red. Krzysztof T. Konecki, Beata Pawłowska (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2014), 23.

mentu przeżywania wstydu przez jednostkę, która jednocześnie odczuwa negatywną ocenę, defekt widziany z pozycji innej osoby. Innymi słowy: wstyd jest związany z Ja i właśnie to Ja jest przedmiotem oceny.¹⁴

W badaniach łączy się często kwestię wstydu oraz poczucia winy¹⁵ (tu jednak przedmiotem oceny nie jest Ja, ale czyn, którego dopuścił się podmiot¹⁶), a także wstydu i strachu jako dwóch najsilniejszych regulatorów zachowań społecznych.¹⁷ Badacze i filozofowie wiążą także wstyd i lęk, gdyż, jak twierdzą, poczucie wstydu lub winy, które jest rezultatem odstępstwa od pewnych norm jest tak duże, że już samo w sobie jest dotkliwą karą.¹⁸ Eugeniusz Jaworski podkreśla objawy psychosomatyczne wstydu;¹⁹ pisał o nich również Charles Darwin, wiążąc silny rumieniec z odczuwaniem wstydu.²⁰

Z psychologicznego punktu widzenia wstyd to jedna z „najważniejszych samoświadomościowych, a także nieświadomych emocji doświadczanych przez człowieka.”²¹ Elżbieta Czykwin zwraca uwagę, że psychologiczna definicja wstydu jako zakłócenie dążenia jednostki do osiągnięcia wyznaczanych przez nią celów i realizacji własnych aspiracji²² pomija aspekt społeczny

¹⁴ Barnaba Danieluk, „Ile jest Ja w emocjach samoświadomościowych? Rodzaj zaangażowania Ja a wstyd, poczucie winy i zakłopotanie,” *Psychologia Społeczna*, tom 8 3 (26) (2013): 304.

¹⁵ Angelika Kleszczewska-Albińska, Rafał Albiński, „Wstyd i poczucie winy w teorii i badaniach,” *Psychologia Jakości Życia*, t. 8, nr 1, (2009): 101–120; Joanna Bielecka-Prus, „Poczucie winy jako emocja społeczna. Analiza wybranych nurtów badawczych,” *Przegląd Socjologii Jakościowej*, t. IX, nr 2: *Emocje w życiu codziennym: socjologiczne problemy badań nad emocjami*, red. Krzysztof K. Konecki, Beata Pawłowska (2013): 106.

¹⁶ Danieluk, „Ile jest Ja w emocjach samoświadomościowych? Rodzaj zaangażowania Ja a wstyd, poczucie winy i zakłopotanie,” 304. Badacz podkreśla także, że wstyd jest wynikiem rozbieżności między Ja realnym a Ja idealnym.

¹⁷ Jędrzejko, „Wstyd po polsku – czyli o czym „mówią” słowa. Kategorie kulturowe z perspektywy współczesnej lingwistyki,” 33. Badaczka powołuje się przy tym na ustalenia J. Łotmana.

¹⁸ Tak twierdził już Arystoteles, o czym pisał Jaworski („Wstyd jako kategoria typologiczna,” 44). Zob. w tej kwestii Sylwia Panek, *Cztery lekcje wstydu*, 52–56.

¹⁹ Jaworski, „Wstyd jako kategoria typologiczna,” 39.

²⁰ Charles Darwin, *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*, przeł. Zofia Majlert i Krystyna Zaćwilichowska, przedmową opatrzył Włodzimierz Szewczuk (Warszawa: PWN 1988), 333–345. Darwin zwracał też uwagę na inną emocję, która towarzyszy silnemu wstydowi: „Pod wpływem silnego uczucia wstydu występuje silne pragnienie ukrycia się. Odwracamy wtedy całe ciało, a zwłaszcza twarz, którą usiłujemy w jakiś sposób ukryć.” Darwin, *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*, 344.

²¹ Magdalena Wayda-Zalewska, Katarzyna Ładniak-Grońska, Barbara Kostecka, Anna Walenda, Katarzyna Kucharska, „Wstyd – zapomniana emocja: psychopatologia, neurobiologia i terapia wstydu w zaburzeniach odżywiania,” *Psychiatria i Psychologia kliniczna*, 3, (2021): 197–203.

²² Elżbieta Czykwin, „Wstyd w ujęciu socjologicznym: inspiracje chrześcijańskie,” *Studia z Teorii Wychowania: półrocznik Zespołu Teorii Wychowania Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN*, 2/2(3), (2011): 164.

omawianej kategorii. Wstyd ma bowiem wielkie znaczenie w życiu społecznym. Dla socjologów wstyd jest ciekawy jako emocja ważna dla socjalizacji i kontroli społecznej²³ oraz jako lęk przed degradacją społeczną i ekskluzją.²⁴ Socjologowie postrzegają życie społeczne jako wielką interakcję, ludzie dążą ku więziom, do dostrojenia siebie do innych; używa się tu pojęcia „syntonii”, tj. pewnego współbrzmienia, zdolności rozumienia uczuć, pragnień i reakcji innych ludzi i utrzymywania z nimi kontaktów.²⁵ Odczucie wstydu narusza zasady tych interakcji. Jeden ze znanych socjologów, Charles Horton Cooley, ciekawie zestawiał emocje wstydu i dumy jako elementów stałego monitorowania siebie względem innych ludzi. Wstyd, przeciwieństwo dumy, jest stwarzany przez naruszanie więzi.²⁶ Na połączenie tych konkretnych emocji wskazywali również polscy uczeni, podkreślając, że duma i wstyd to uczucia pierwotne, podstawowe w życiu codziennym, które ujawniają się także w wielu innych emocjach.²⁷

Thomas Scheff podkreślał, że wstyd to emocja społeczna;²⁸ pojawia się w pewnych warunkach oraz określonym kontekście interakcyjnym i relacyjnym (społecznym). Konsekwencjami wstydu mogą być złość i nienawiść, które wzmacniają odczuwanie wstydu, a w konsekwencji mogą przyczynić się do agresji i autoagresji.²⁹ Ta koncepcja wstydu wyjaśnia nam zatem zachowania agresywne.³⁰

²³ Zwraca na to uwagę Elżbieta Czykwin zwłaszcza w rozdziale *Wstyd a kontrola społeczna* cytowanej wcześniej pracy (*Wstyd*, 55).

²⁴ Szubert, „Wstyd w dyskursie kulturowym,” 52.

²⁵ Czykwin, *Wstyd*, 61.

²⁶ Czykwin, *Wstyd*, 62.

²⁷ Krzysztof T. Konecki, „Socjologia emocji według Thomasa Scheffa,” w *Emocje w życiu codziennym. Analiza kulturowych, społecznych i organizacyjnych uwarunkowań ujawniania i kierowania emocjami*, red. Krzysztof T. Konecki, Beata Pawłowska (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2014), 16.

²⁸ Thomas J. Scheff, „Shame in Self and Society,” *Symbolic Interaction*, 26, nr 2, (2003): 239; tegoż, „Shame and the Social Bond: A Sociological Theory,” *Sociological Theory*, 18, nr 1, (2000): 84–99; w innym tekście Scheff definiował wstyd jako emocję społeczną, która powstaje przez ciągłe sytuowanie siebie w relacji do innych; takie sytuowanie nie jest niczym rzadkim, a wręcz dzieje się ciągle w interakcji społecznej oraz we własnych myślach jednostki („shame is the primary social emotion, generated by the virtually constant monitoring of the self in relation to others. Such monitoring [...] is not rare but almost continuous in social interaction and [...] in solitary thought.” Thomas J. Scheff, „Shame and Conformity: The Deference-Emotion System,” *American Sociological Review*, 53, nr 3, (1988): 397.

²⁹ Thomas J. Scheff, *Microsociety. Discourse, emotion, and social structure* (Chicago: University of Chicago Press 1990); Konecki, „Socjologia emocji według Thomasa Scheffa,” 24.

³⁰ Krzysztof Konecki zauważa przy tym, że ta myśl może pomóc przy procesie resocjalizacji przestępców, którzy „represjonując ciągle wstyd przechodzą do zachowań agresywnych, często długotrwałych”. Konecki, „Socjologia emocji według Thomasa Scheffa,” 28.

Według Silvana Tomkinsa, wstyd jest wrodzonym afektem pomocniczym i specyficznym inhibitorem zainteresowania i zadowolenia,³¹ czyli hamuje ich działanie. Czynnikiem, który aktywuje wstyd, jest niepełna redukcja zainteresowania lub radości, pojawienie się przeszkody ograniczającej eksploatację. Tomkins zwraca także uwagę na powiązanie wstydu i dumy jako kluczowych motywacji człowieka,³² a to w przypadku bohatera powieści Dickensa będzie mieć ważne znaczenie. Tomkins tłumaczy to następująco: wstyd to doświadczenie „ja” przez „ja”. Sytuacja, w której „ja” zostaje zawstydzone, jest odczuwana jako dolegliwość wewnątrz samego „ja”. Wstyd jest najbardziej zwrotnym z afektów, ponieważ znika w nim fenomenologiczne rozróżnienie na przedmiot i podmiot wstydu.³³

Wielkie nadzieje i wielkie rozczarowania

Wielkie nadzieje to trzynasta powieść Dickensa. Opublikowano ją w latach 1860–1861. Akcja utworu rozgrywa się w dużej części w hrabstwie Kent, miejscu, w którym pisarz spędził wiele lat dzieciństwa.³⁴ Narratorem jest Pip, który z perspektywy dorosłego mężczyzny opowiada dzieje swojego losu. Historię rozpoczyna od czasu, gdy jako osierocony chłopiec mieszkał z siostrą i jej mężem w skromnym domu na wsi. Siostra była chłodna, oschła, wymagająca,³⁵ w przeciwieństwie do swojego męża Joego, kowala. Pewnego dnia Pip zostaje zaproszony do posiadłości tajemniczej, zamożnej miss Havisham. Mieszka z Estellą, swoją przybraną córką. Porzucona przez narzeczonego przed ceremonią ślubną, wychowuje Estellę jako narzędzie zemsty na mężczyznach. Podczas zabaw Estelli i Pipa ujawniają się różnice społeczne między dziećmi. Pip ze zdumieniem uświadamia sobie swoje skromne pochodzenie z tzw. niskiej klasy społecznej. Estella wyśmiewa jego sposób mówienia, zachowania i wygląd. Upokorzenie ze strony dziewczynki nie przeszkadza Pipowi w odczuwaniu zafascynowania nią i pragnieniu awansu

³¹ Silvan Tomkins, „Wstyd-upokorzenie a pogarda-wstręt: natura reakcji” [Shame–Humiliation Versus Contempt–Disgust: The Nature of the Response], przeł. Borys Szumański i Weronika Szwebs, *Teksty Drugie*, nr 4 (2016): 168.

³² Tomkins, „Wstyd-upokorzenie a pogarda-wstręt: natura reakcji,” 169.

³³ Tomkins, „Wstyd-upokorzenie a pogarda-wstręt: natura reakcji,” 169–170: „[...] „ja” żyje w twarzy, a w jej obrębie najjaśniej jarzy się w oczach. Wstyd odwraca uwagę „ja” i innych od pozostałych przedmiotów, i kieruje ją na tę najbardziej widoczną siedzibę „ja” – zwiększa jej widoczność, wywołując tym samym mękę samoświadomości.”

³⁴ Paul Schlicke, „Great Expectations,” w *Oxford Reader’s Companion to Dickens*, red. Paul Schlicke (Oxford: Oxford University Press 2000), 259.

³⁵ Judith Weissman, Steven Cohan, „Dickens’ ‘Great Expectations’: Pip’s Arrested Development,” *American Imago*, 38, nr 1 (1981): 107.

społecznego. Kiedy dowiaduje się, że niespodziewanie otrzymał sporą sumę pieniędzy od tajemniczego sponsora, wyobraża sobie, że jest nim miss Havisham i że planuje ona wspólną przyszłość dla Pipa i Estelli. Wyjeżdża do Londynu, gdzie rozpoczyna swoje starania o „wielkie nadzieje”, o bycie gentlemannem i o awans społeczny. W rzeczywistości popada w długi i staje się człowiekiem dumnym, aroganckim, zwłaszcza wobec rodziny.³⁶ W miarę rozwoju wydarzeń okazuje się, że tajemniczym darczyńcą był kryminalista Abel Magwitch, któremu Pip ratuje życie w pierwszej scenie powieści. Kiedy Pip dowiaduje się o tym, jest przerażony i zawstydzony, ponieważ boi się, że kryminalne pochodzenie Magwitcha osłabi jego pozycję społeczną.

Pip jest rozzarowany, ale jednocześnie doświadcza głębokiej wewnętrznej przemiany: wyrzuty sumienia wobec najbliższych uświadamiają mu, jak wielki błąd pychy popełnił w staraniach o lepsze życie i jak błędnie zawierzył wyobrażeniu siebie jako męża Estelli w przyszłości.

Wielkie nadzieje naukowo

Refleksja krytycznoliteracka wydobywa chętnie w utworze poczucie winy głównego bohatera.³⁷ Julian Moynahan pisze wprost, że Pip „ma z pewnością jedno z najbardziej winnych sumień w literaturze”.³⁸ Wiek XX chętnie widział w Pipie człowieka ogarniętego silnym poczuciem winy.³⁹ Z najważniejszych ustaleń w tym zakresie wymieńmy pracę *Charles Dickens: The World of His Novels* Josepha Hillisa Millera (1958),⁴⁰ w której autor zaznacza, że sieroctwu Pipa i poczuciu braku (nie ma statusu w społeczności, nie ma odziedziczonej roli, którą mógłby przyjąć z godnością) towarzyszy również poczucie winy; bohater chciałby móc zmienić okoliczności, w których się znalazł.⁴¹ Drugą ważną pracą naukową w omawianym zakresie jest cytowane

³⁶ Warto wspomnieć o dość ambiwalentnej sytuacji życiowej bohatera. Julian Moynahan celnie zauważył, że marzenie o dołączeniu do wyższych społecznie sfer narzucił Pipowi dorosłość. Pip ten cel jednak zaakceptował, badacz nazywa go „nieokielznanym indywidualizmem” i obojętnością wobec innych ludzi. Julian Moynahan, „The Hero's Guilt: The Case of *Great Expectations*,” *Essays in Criticism*, X, 1 (styczeń 1960): 77.

³⁷ Dorothy Van Ghent, „On *Great Expectations*,” w *The English Novel: Form and Function* (New York: Rinehart, 1953); G. Robert Stange, „Dickens's Fable for his Time,” *College English*, 16, nr 1 (październik 1954): 9-17.

³⁸ Julian Moynahan, „The Hero's Guilt: The Case of *Great Expectations*,” 60.

³⁹ Ian Brinton, *Dickens's "Great Expectations". Reader's Guides* (London: Bloomsbury Publishing 2007), 88.

⁴⁰ Joseph Hillis Miller, *Charles Dickens: The World of His Novels* (Cambridge: Harvard University Press, 1958)

⁴¹ Joseph Hillis Miller, *Charles Dickens: The World of His Novels*, 251.

wcześniej studium Juliana Moynahana *The Hero's Guilt: the case of "Great Expectations"* (1960). Według autora Pip odczuwał „winę kryminalną”, pisze też o jego snobizmie i niewdzięczności, które jednak odpokutował w końcu powieści, gdy dobrowolnie rezygnuje ze swoich własnych „wielkich nadziei”. W podobnym tonie wypowiada się Quennie Dorothy Leavis w studium *How we must read "Great Expectations"* (1979),⁴² podkreślając, że w rezultacie Pip pozbywa się poczucia winy, wstydu i egoizmu. Ostatnie lata przyniosły teksty poświęcone kwestii zwierzeń Pipa wobec Bidy,⁴³ przyjaźni Pipa i Joe,⁴⁴ problemom gatunkowym powieści.⁴⁵

Rzadko pisano o kategorii wstydu w *Wielkich nadziejach*. Na tym tle wyróżnić należy artykuł Kathleen Sell *The Narrator's Shame: Masculine Identity in "Great Expectations"*,⁴⁶ w którym autorka twierdzi, że wstyd jest czynnikiem motywującym zachowania głównego bohatera w powieści. Pisze też, że zasadniczo wstyd ma związek z tym, kim i czym się jest, z poczuciem własnego „ja”, a nie tylko z tym, co ktoś robi; wstyd postrzega zatem jako czynnik ściśle związany z rozwojem poczucia własnego „ja”.⁴⁷ Badaczka rozróżnia dwa rodzaje wstydu w powieści: po pierwsze, istotny jest wstyd społeczny, przejawiający się w sposobie, w jaki Pip traktowany jest przez Estellę; to także wstyd cielesny (uwagi Estelli co do szorskich dłoni Pipa). Estella postrzega Pipa jako nieokrzesanego i pospolitego chłopaka; w rezultacie tak samo będzie Pip postrzegać Joe. Drugi rodzaj wstydu to wstyd moralny: prowokuje go Bidy w reakcji na traktowanie Joe przez Pipa. Autorka pomija jednak fizjologiczne aspekty wstydu w przypadku głównego bohatera, a także sposób, w jaki funkcjonuje w nim pamięć wstydu (do tego pojęcia powracam w dalszej części artykułu).

Warto wspomnieć o elemencie autobiograficznym w omawianym utworze. Dickens dobrze znał uczucie wstydu i upokorzenia, kiedy był zmuszony do pracy w fabryce pasty do butów w czasie swego dzieciństwa, ponieważ jego ojciec został uwięziony za długi. Tajemnica i poczucie upokarzającego

⁴² Quennie Dorothy Leavis, „How we must read *Great Expectations*,” w Q. D. Leavis, F. R. Leavis, *Dickens and His Novels* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1979), 277–331.

⁴³ Jerome Meckier, „Pip Confides in Bidy: Confiders, Confidants and Confidentiality in *Great Expectations*,” *The Dickensian*, nr 520, t. 119, część 2 (jesień 2023): 162–166.

⁴⁴ Joshua Clayton, „Pip and Joe, Ever the Best of Friends,” *The Dickensian*, nr 519, t. 119, część 1 (wiosna 2023): 6–24.

⁴⁵ Victor Zarzar, Xavier Zarour, „Authoring Desire: *Great Expectations* and the Bildungsroman,” *Dickens Quarterly*, 36 nr 4, (2019): 347–361.

⁴⁶ Kathleen Sell, „The Narrator's Shame: Masculine Identity in *Great Expectations*,” *Dickens Studies Annual*, 26 (1998): 203–226.

⁴⁷ Sell, „The Narrator's Shame: Masculine Identity in *Great Expectations*,” 203.

wstydu⁴⁸ towarzyszyły Dickensowi przez całe życie. Wrócił do nich w *Wielkich nadziejach*, zwłaszcza w rozdziale 8, który opowiada o tym, jak czuje się chłopiec na skutek odwiedzin w Satis House.

Wielkie nadzieje jako opowieść o wstydzie

Wielkie nadzieje jest utworem, w którym właśnie wstyd okazuje się emocją i reakcją na tyle silną, że znacząco wpływa na rozwój wydarzeń, w tym zwłaszcza na to, co i jak zmienia się w życiu Pipa. Wstyd upokorzył go na tyle silnie, że wywołał złość i autoagresję, a potem zmotywował do szybkiej zmiany. Jak zauważył Julian Moynahan, Pip jest rozdwojony „między bezradną biernością a demoniczną agresywnością.”⁴⁹ Wyznaje wprawdzie, już jako dorosły, że wstyd przed domem to „najnędzniejsza rzecz”, ale zmiana, która następuje, przyczynia się w efekcie do zerwania więzi rodzinnych z najbliższą osobą w życiu Pipa, czyli Joe, a później także z Biddy.

Poczucie winy w bohaterze widoczne jest od początku powieści, w scenach, w których siostra Pipa zgryźliwie i karcąco mówi mu, że powinien być w grobie; Pip wzrasta zatem w kompleksie winy i przekonaniu, że jest niepotrzebnym ciężarem dla społeczeństwa, a siostra poświęciła się, by go własnoręcznie wychować⁵⁰ (w tekście wyjściowym się używa zwrotu „raised by hand”). W tym przypadku przywołajmy ustalenia socjologów, zwracające uwagę na to, że wstyd wyłania się z wyobrażeń ludzkich dotyczących tego, co i jak inni myślą na ich temat, a także wyobrażeń, zgodnie z którymi ludzie zachowują się w dany sposób. Wstyd będzie zatem znakiem „naruszenia interakcji czy uobecnień w zgeneralizowanym innym norm porządku społecznego, przepuszczanych przez filtry społecznego lustra”.⁵¹ Pip właśnie w ten sposób odczuwał wstyd – jako uczucie, które pojawiło się w efekcie wypowiedzi i zachowań siostry.

Spotkanie z Estellą i panią Havisham (rozdział 8) to kluczowy moment w życiu bohatera; zmienia się bezpowrotnie sposób odczuwania przywiązania do własnego domu i rodziny oraz samego siebie. Pip ze zdumieniem przygląda się dziwacznemu wnętrzu okazałego domu pani Hahisham, tonącemu w ciemności, gdzie życie wydawało się zatrzymać w czasie (zegary wskazują godzinę 8.40, moment przed ślubem, gdy Havisham otrzymała

⁴⁸ Brinton, *Dickens's "Great Expectations". Reader's Guides*, 3.

⁴⁹ Moynahan, „The Hero's Guilt: The Case of *Great Expectations*,” 77.

⁵⁰ Na ten aspekt wstydu zwrócili uwagę Julia Anne Levine i Alison Levine w artykule „The Psychodynamics of Shame and Guilt in *Great Expectations*,” *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 9(1) (2012): 62.

⁵¹ Czykwin, *Wstyd*, 55.

wiadomość od narzeczonego, że odchodzi), pełne pajaków, kurzu i brudu. Wspólna gra w karty jako pierwsza uświadamia dzieciom różnice społeczne między nimi: „On nazywa walety „chłopakami” – rzuciła Estella wzgardliwie, zanim jeszcze skończyliśmy pierwszą partię – i jakie szorstkie ma ręce, jakie ordynarne, grube obuwie!” (WN 72) Pod wpływem komentarza Estelli bohater zaczyna wstydzić się własnego ciała: „nigdy dotąd nie przychodziło mi do głowy, że mógłbym się wstydzić własnych rąk, ale od tej chwili patrzyłem na nie jako na coś mi obcego. Jej pogarda była tak wielka, że aż się udzielała. Zaraziłem się nią.” (WN 72) Po wyjściu z domu pani Havisham zaczyna postrzegać swoje ciało w inny sposób:

[...] skorzystałem z chwili, gdy się znalazłem sam na podwórzu, by spojrzeć na moje szorstkie dłonie i grube obuwie. Moje zdanie o nich nie wypadło pochlebnie. Dawniej nie zastanawiałem się nad tym, ale teraz zaczęły mi ciążyć, wydawały mi się ordynarne. Chciałem też jak najprędzej spytać Joego, czemu nauczył mnie nazywać te karty *chłopakami*, gdy należało ja nazywać *waletami*. Pomyślałem, że gdyby Joe był lepiej wychowany, ja stałbym się także wykwinniejszą. (WN 74)

Warto zwrócić uwagę na kontekst czasowy powieści. Wiek XIX wiązał się z socjalizacją ciała, które nie było już tylko własnością jednostki, ale też przestrzenią społeczną, a zatem źródłem potencjalnego wstydu.⁵² Ważna zaczęła być samodyscyplina, społeczeństwo nakładało określoną presję na indywidualne jednostki. Odnosząc te kwestie do omawianej powieści można stwierdzić, że wstyd i upokorzenie rodzą w bohaterze presję oraz pewną autoagresję. Pip czuje się poniżony, obrażony, sponiewierany, zraniony, rozgniewany i zmartwiony, w jego oczach pojawiają się łzy. Estella dostrzega, że j patrzy na chłopca z pogardą. Kiedy odchodzi, Pip biegnie za płot, zaczyna gorzko płakać, z wściekłością uderza nogą o ogrodzenie i wyrывa sobie włosy z głowy.⁵³ Warto w tym miejscu przywołać refleksje Mariusza Szuberta, który podkreślał, że wstyd często zostawia w jednostce ślad, który staje się pamięcią wstydu, organizującą późniejsze życie człowieka.⁵⁴ Pip będzie trwać w pamięci wstydu. W późniejszej rozmowie z przyjaciółką Biddy Pip daje upust złości i upokorzeniu, krzycząc: „jestem niezadowolony, nieszczęśliwy i powiedz, co szkodziłoby mi być pospolitym i wulgarnym, gdyby nikt mi tego nie uświadomił?” (WN 149)

Rozdział 14 jest w całości poświęcony kwestii wstydu, który odczuwa Pip po spotkaniu z Estellą i miss Havisham. Narrator mówi wprost:

⁵² Szubert, „Wstyd w dyskursie kulturowym,” 53. Por. też Mateusz Szubert, „Wychowanie seksualne młodzieży w świetle XIX-wiecznych poradników parenetycznych,” *Wychowanie w Rodzinie* 12, nr 2 (2015): 341–357.

⁵³ Narrator dopowiada: „Mój ból był tak pełen goryczy, moja rozpacz tak straszna, że musiałem się w ten sposób wyładować.” (WN 74)

⁵⁴ Szubert, „Wstyd w dyskursie kulturowym,” 54.

[...] mój dom nigdy nie był dla mnie przyjemnym miejscem ze względu na temperament mojej siostry. Ale za to Joe uświęcił nasze ognisko domowe i wierzyłem w nie. Wierzyłem, że nasza bawialnia jest najpiękniejszym salonem, wierzyłem, że drzwi frontowe są czymś tak tajemniczym jak portal świątyni, który otwiera się jedynie przy okazji składania na ofiarę pieczonego ptactwa. Kuchnia była dla mnie miejscem czystym i wspaniałym, a kuźnię uważałem za płomienną drogę wiodącą do wieku męskiego i niezależności. (WE 125)

Nigdy już Pip nie będzie czuł w taki sposób. Oryginał podkreśla to również przez użycie czasu *past perfect* i pięciokrotne powtórzenie tej frazy („I had believed”⁵⁵) – dodajmy, że w polskim przekładzie powtórzenie jest zaledwie trzykrotne. To, co było niegdyś święte, stało się „pospolite i ordynarne” („coarse and common”⁵⁶). Pip bał się jednego: żeby któregoś dnia Estella nie przyszła do jego domu i nie zobaczyła go pracującego w kuźni. A kiedy jadł kolację z siostrą i Joe, „pokój i sam posiłek wydawały mi się jeszcze skromniejsze niż zwykle i jeszcze bardziej niż zwykle w głębi niewdzięcznej duszy wstydziłem się takiego domu.” (WE 127)

W oryginale i w polskim przekładzie pojawia się dwukrotne powtórzenie „bardziej niż zwykle” („more than ever”); w tekście wyjściowym mowa jest o „niewdzięcznej piersi” bohatera, podczas gdy tłumaczenie kieruje wyobrażenia w sferę duchową, a rzeczy w domu wydawały się bardziej „homly”, czyli przytulne, swojskie, a nie skromne (“the place and the meal would have a more homely look than ever, and I would feel more ashamed of home than ever, in my own ungracious breast”⁵⁷). Przed snem, „w chłopięcej niewdzięczności”, Pip myśli o tym,

[...] jak bardzo wydałby się Joe pospolity Estelli. Joe, zwykły kowal o szorstkich rękach i w grubym obuwiu. Myślałem o tym, że moja siostra i Joe siedzą teraz w kuchni i że ja idę spać prosto z kuchni i że miss Havisham i Estella nigdy w kuchni nie prześiadują, wysoko wzniesione ponad te pospolite sprawy. (WE 85)

Co ciekawe, polski przekład pomija ważną myśl: “The change was made in me; the thing was done. Well or ill done, excusably or inexcusably, it was done”⁵⁸ [Zmiana dokonała się we mnie; sprawa została załatwiona. Dobrze lub źle, usprawiedliwiona lub nieusprawiedliwiona, zmiana się dokonała]. Tłumaczka Karolina Beylin redukuje ten fragment do zdania „Faktem jest, że tak się właśnie czułem” (WE 125). Narrator jednak z punktu widzenia osoby dorosłej i doświadczonej przyznaje, jak wielką wagę miało pojedyncze wydarzenie i spotkanie Estelli i jak bardzo nieodwracalna jest to zmiana. Doko-

⁵⁵ Charles Dickens, *Great Expectations* (London: Harper Press 2010), 93.

⁵⁶ Dickens, *Great Expectations*, 94.

⁵⁷ Dickens, *Great Expectations*, 95.

⁵⁸ Dickens, *Great Expectations*, 94.

nuje się w samym bohaterze; wagę sprawy wzmacnia powtórzenie frazy „it was made”/ „it was done”.

Narrator – dorosły dystansuje się nieco od narratora – chłopca w tym sensie, że jest w stanie opisać prawdziwe uczucia i przyznać się do nich. Finał rozdziału dziewiętnastego pokazujący podróż Pipa ze wsi do Londynu przynosi poruszający opis początku podróży, wahań chłopca i jego rozbudzonej reakcji: uświadamia sobie, że boi się wyjazdu, rozstania z tym, co znane; jest jak dziecko, które potrzebuje rodzica; zaczyna płakać:

Bóg wie, że nie należy nigdy wstydzić się własnych łez. Są one jak deszcz obmywający pył, który zalega nasze stwardniałe serca. Po płaczu zrobiłem się lepszy niż przedtem. Było mi bardziej przykro i bardziej wstyd mojej niewdzięczności, stałem się szlachetniejszy. Gdybym płakał wcześniej, z pewnością prosiłbym Joego, by mnie odprowadził. (WE 183)

Jest tak przestraszony samotną wyprawą, że zdumiewają go swoje nader silne reakcje:

Łzy, które trysnęły mi z oczu podczas cichej drogi ze wsi do miasteczka, tak mną wstrząsnęły, że wyjeżdżając dyliżansem z miasta myślałem, czyby podczas pierwszego postoju nie wysiąść, nie wrócić piechotą do domu i nie wyjechać po raz drugi po całkiem innym pożegnaniu. (WE 183)

W przechodzącym niedaleko mężczyźnie widzi Joego i serce bije mu szybciej. Reakcje fizyczne Pipa są, jak widać, bardzo intensywne. Wstyd związany z chłodnym pożegnaniem się z rodziną i Bidy jest na tyle silny, że wzbudza w chłopcu strach, a ten z kolei przejawia się postacią płaczu.

Wstyd bohatera wyostreza w nim chęć zerwania z dotychczasowym światem męskiej przyjaźni i wejścia w przestrzeń gentlemena, wielkiego miasta i relacji z kobietą.⁵⁹ Po wymarzonych doświadczeniach dostrzec można jednak u bohatera rodzaj kryzysu tożsamości. Ale chyba właśnie wstyd jest jednym z czynników odpowiadających za ów stan. Wstyd u Pipa łączy się z pożądaniem kobiety z wyższej warstwy społecznej. Dorosły narrator niejako dystansuje się od Pipa-dziecka/nastolatka. Wyrozumiale mówi o sobie z przeszłości, ale jednocześnie nazywa stan, jakiemu ulegał bohater i nie boi się używać konkretnych, karzących określeń. Pod koniec rozdziału dwudziestego dziewiętego Pip zwierza się:

Zdawało mi się, że przepełniony jestem wzniosłymi i wielkimi uczuciami, i nie przyszło mi nawet do głowy, że kryje się coś brzydkiego i niskiego w moim odsuwaniu się od Joego tylko z tego powodu, że ona [Estella] pogardzałaby mną za spotkanie z kowalem. Jeszcze dzień przedtem myślałem o Joem sprawiała, że miałem w oczach szczere łzy.

Szybko obeszły.

Boże, wybacz mi, szybko obeszły! (WE 281)

⁵⁹ Podobne refleksje czyni Sell. Por. Sell, „The Narrator’s Shame: Masculine Identity in *Great Expectations*,” 204.

Narrator dystansuje się od Pipa-chłopca i precyzyjnie wskazuje na jego krzywdzące względem Joego zachowanie („Nie rozumiałem w ó w c z a s, czemu mam do niej [do Bidy] zaufanie, i nie pojmowałem, czemu Bidy stała słucha mnie zawsze z taką uwagą. T e r a z sądzę, że jest to dla mnie jasne” WE 113 – podkreśl. A.B.). Czytelnik może kwestionować czystość intencji narratora i w rezultacie potępić jego zachowanie, mimo że Pip stara się usprawiedliwić, wyjaśnić powody swych decyzji⁶⁰ oraz to, co go determinowało:

Czymże mogłem się stać, wzrastając w takim otoczeniu? Jaki musiał być wpływ tego środowiska na mój charakter? I czy można się dziwić, że kiedy wychodziłem z mrocznych pokoi na blask dnia, to myśli moje były tak samo mętne jak moje oczy? (WE 113)

Pip odrzuca swoją przeszłość i dawnego siebie, ale zanim do tego dojdzie, skromny i prosty kowal Joe wzbudza jego podziw i szacunek. Te uczucia zmieniają się w dramatyczny sposób: „Pamiętam [...], że po powrocie do domu poczułem się w mej małej sypialni bardzo nieszczęśliwy. Doszedłem do przekonania, że nie cierpię zawodu Joego. Lubiłem przedtem to zajęcie, ale teraz wszystko się zmieniło.” (WE 124) Kuźnia, niegdysiejsze szczęśliwe miejsce dla Pipa-chłopca, staje się przestrzenią wstydliwą, gorszą od domu Miss Havisham. O Joe powie Pip Bidy, że „to dobry chłop, najlepszy chyba ze wszystkich, jakich znam. Ale jest okropnie nieokrzesany. W zachowaniu się, no i w nauce.” (WE 170) Bywa, że ludzie wstydzą się tego, kim są, swojej pozycji społecznej.⁶¹ Tak właśnie stało się w *Wielkich nadziejach*.

Ważne są w powieści słowa adwokata, Jaggersa, który informuje Pipa o sekretnym sponsorze: „życzeniem dotychczasowego właściciela tego majątku jest, aby natychmiast usunąć chłopca ze sfery, w której dotychczas przebywał, i przenieść do środowiska odpowiadającego stanowi pańskiemu, godnego młodzieńca o wielkich nadziejach” (WE 159). Kathleen Sell widzi w tej scenie niebezpieczną informację zwrotną, skierowaną do Pipa: gentleman to ktoś, kto nie musi rzetelnie pracować i ktoś, kogo w ogóle zwalnia się z obowiązku pracy.⁶² Bidy ostrzega Pipa, że Joe ma swoją dumę i bycie gentlemanem polega na czymś innym („prawdziwy pan nie powinien być niesprawiedliwy”, WE 172).

⁶⁰ Sell podkreśla zabiegi językowe Dickensa w tej scenie i nazywa je „językiem usprawiedliwiania się” („language of justification”). Sell, „The Narrator’s Shame: Masculine Identity in *Great Expectations*,” 209.

⁶¹ Justyna Melonowska, „Wstyd jako umiejętność,” w *W kulturze wstydu?: wstyd i jego reprezentacje w tekstach kultury*, red. Anna Łebkowska, Łukasz Wróblewski, Klaudia Muca (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2018), 77.

⁶² Sell, „The Narrator’s Shame: Masculine Identity in *Great Expectations*,” 205.

Pip uczy się pogardzania innymi i wstydu klasowego od Estelli oraz pod wpływem miss Havisham; dopiero późniejsze wydarzenia, jego stosunek do Magwitcha zmienia pogardę w empatię.⁶³ Przynależność do wyższej klasy społecznej, wynikające z tego przywileje,⁶⁴ staje się jednym z jego celów, a związek z Estellą ma ten cel usankcjonować. W Londynie co jakiś czas dawne życie daje o sobie znać – komentarz wioślarza o tym, że Pip ma ręce jak kowal, sprawia, że bohater czuje zażenowanie i wstyd (WE 222); wiadomość o planowanej wizycie Joe w Londynie budzi w Pipie wstyd (WE 250-251), podobnie jak wizja nocowania we własnym domu na wsi (WE 259). Samoświadomość Pipa wzrasta, podobnie jak wyrzuty sumienia wobec Joe'go i tego, że źle go traktuje.

Dorosły Pip umie patrzeć na miłość do Estelli z dystansu czasowego. „Kocham ją jedynie dlatego, że nie potrafię się jej oprzeć [...] kocham ją wbrew rozsądkowi, wbrew temu, co sobie przyrzekłem, wbrew własnemu spokojowi, wbrew nadziei, wbrew szczęściu i mimo wszystkich rozczarowań, jakie mogły mnie spotkać” (WE 268). Sześciokrotne powtórzenie „wbrew” wzmacnia irracjonalność uczucia bohatera i podkreśla, jak silnie niezależne było od jego woli. Wprawdzie w pewnym momencie Pip uświadamia sobie, jak bardzo nieszczęśliwy czuje się przez Estellę i postanawia oświadczyć się Biddy, ale wie również, jak silnie dziewczyna kojarzy mu się z poprzednim życiem, kuźnią i domem, które postrzegał jako przeszkody na drodze do bycia gentlemanem.⁶⁵

W pierwotnym zakończeniu powieści Estella pozostaje żoną innego mężczyzny i nie ma jakichkolwiek szans na powodzenie jej związku z Pipem. Z kolei w zakończeniu zmienionym przez Dickensa na prośbę przyjaciela, pisarza Edwarda Bulwera Lyttona, przyszłość ich znajomości nie jest tak jednoznaczna: Pip i Estella razem wychodzą ze zrujnowanego ogrodu miss Havisham, trzymając się za ręce. Jest zatem cień nadziei na pozytywne połączenie ich losów. Zakończenie podpowiada nam także, że Pip wciąż żywi uczucia wobec Estelli.

W dziecięcym zachowaniu Pipa można dostrzec kompleks niższości. Próbuje go kompensować w późniejszych latach, dumnie (ale i niejednokrotnie nonszalancko) podkreślając możliwość dołączenia do wyższej klasy społecznej. Z ustaleń Alfreda Adlera wynika, że wstyd zagraża poczuciu własnej wartości.⁶⁶ Świadomość niskiego pochodzenia i potrzeba kompensacji stały się

⁶³ Sell, „The Narrator's Shame: Masculine Identity in *Great Expectations*,” 211, 215.

⁶⁴ Małgorzata Bombol, „Polish upper class as a new consumer segment,” *Studia Ekonomiczne*, nr 151 (2013): 215.

⁶⁵ Sell, „The Narrator's Shame: Masculine Identity in *Great Expectations*,” 216.

⁶⁶ Alfred Adler, *Znajomość człowieka*, trans. by Janina Buchholtzowa (Łódź: Wydawnictwo St. Jamiołkowski & T. Evert, 1948), 260.

dla Pipa źródłem indywidualnego „planu życiowego” wyznaczającego kierunek działalności, zamierzenia i ideały bohatera oraz kształtującego jej osobowość. U Pipa zaburzone zostało poczucie wspólnoty i własnej wartości społecznej; wstyd, wskazujący zakres społecznej integracji i pewnej internalizacji norm grupowych,⁶⁷ okazał się mieć jednoznacznie negatywne konsekwencje dla jego przyszłości. Dzięki zmienionemu zakończeniu Dickens daje jednak bohaterowi szansę na szczęście w życiu osobistym.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w rezultacie nie udaje się Pipowi zostać gentlemanem, nie radzi sobie finansowo (popada w spore długi), nie zakłada rodziny, a ta w czasach wiktoriańskich była podstawową komórką społeczną, dającą poczucie bezpieczeństwa i zapewniającą szacunek i uznanie otoczenia. Symbolicznie pokazuje to scena, w której Pip wkłada nowe rękawiczki (rozdział dziewiętnasty) i czuje, że jego palce są w nich sztywne, nie umie się przyzwyczaić, jakby nowa sytuacja i nowy stan, w którym się znalazł, kłuły go nieprzyjemnie zamiast dawać upragnione poczucie dumy.⁶⁸ Dokonuje się w nim jednak wielka wewnętrzna przemiana, która uformuje go jako mężczyznę. Nie byłoby jej, gdyby nie doświadczony w dzieciństwie wstyd przed pochodzeniem i własnym domem. Wywołał u bohatera autoagresję (a jak wiemy z psychologicznych badań nad wstydem, istnieje silny związek pomiędzy wstydem a agresją i autoagresją⁶⁹), a potem sprowokował do działania: „w tej chwili dałem upust zranionym uczuciom, kopiąc ogrodzenie browaru i wichrząc sobie włosy, po czym wytarłem twarz rękawem i wyszedłem zza płotu” (WN 75).

Wstyd u bohatera można też opisać w dwóch wymiarach czasowych: wstyd przed pochodzeniem w dzieciństwie (sprowokowany przez wypowiedzi i zachowanie Estelli) i w latach młodzieńczych (życie w Londynie, wewnętrzna przemiana, doświadczenie samodzielnego życia w Londynie, nieumiejętne gospodarowanie własnymi finansami, a w konsekwencji wstyd przed swoim własnym zachowaniem wobec Joego i Bidy). Niezdolność Pipa do pogodzenia swojego pochodzenia z nową tożsamością prowadzi do dalszego wstydu, gdy zмага się z rosnącą pogardą dla swojego poprzedniego życia. Istotna jest bowiem refleksja psychologów: jeśli wstyd wytwarza się z powodu „wyobrażonej negatywnej oceny przez innych, powoduje jeszcze poważniejsze odsunięcie się od środowiska i w konsekwencji bolesne poczu-

⁶⁷ Czykwin, *Wstyd*, 20.

⁶⁸ Jagers mówi o Pipie „młodzieniec z wyższych sfer” i sugeruje, że powinien wyjechać z rodzinnego domu jak najszybciej, żeby móc rozpocząć godniejsze, lepsze życie w stolicy (WN 163–164).

⁶⁹ Konecki, „Socjologia emocji według Thomasa Scheffa,” 25; Adamczyk, „Shame, guilt and psychopathology – transdiagnostic approach,” 421.

cie separacji.”⁷⁰ Tak doświadczył wstydu i poczucia winy Pip w Londynie. Miał świadomość własnego zbłądzenia oraz krzywdy, jaką wyrządził bliskim. Zostaje mu ona wybaczona przez Joego i Biddy, a Pip zaczyna pracować, by spłacić długi i samodzielnie zarabiać na własne utrzymanie. Wstyd powiązany z poczuciem winy u Pipa przyczynił się do działań prospołecznych i naprawczych⁷¹ w postaci przeprosin i zadośćuczynienia. A jeśli za wskazówkami Ewy Woydyło popatrzymy na wstyd jak na emocjonalną odpowiedź na własne głębokie przekonanie na temat norm, zasad i zakazów,⁷² to zobaczymy w Pipie młodego człowieka zmagającego się z uczuciami wstydu i ignorancji, a jednocześnie zdolnego do głębszej refleksji i do odczucia winy za własne uczynki.

References

- Adamczyk, Artur. „Shame, guilt and psychopathology – transdiagnostic approach.” *Journal of Education, Health and Sport*, 7(4), (April 2017): 420–434.
- Adler, Alfred. *Znajomość człowieka*. Translated by Janina Buchholtzowa. Łódź: Wydawnictwo St. Jamiołkowski & T. Evert, 1948.
- Bielecka-Prus, Joanna. „Poczucie winy jako emocja społeczna. Analiza wybranych nurtów badawczych.” *Przegląd Socjologii Jakościowej*, vol. IX, no. 2: *Emocje w życiu codziennym: socjologiczne problemy badań nad emocjami*, edited by Krzysztof K. Konecki, and Beata Pawłowska (2013): 104–127.
- Bombol, Małgorzata. „Polish upper class as a new consumer segment.” *Studia Ekonomiczne*, no. 151 (2013): 215–230.
- Brinton, Ian. *Dickens’s “Great Expectations”. Reader’s Guides*. London: Bloomsbury Publishing, 2007.
- Clayton, Joshua. „Pip and Joe, Ever the Best of Friends.” *The Dickensian*, vol. 119, no. 519, part 1 (Spring 2023): 6–24.
- Czykwin, Elżbieta. *Wstyd*. Kraków: Impuls 2013.
- Czykwin, Elżbieta. „Wstyd w ujęciu socjologicznym: inspiracje chrześcijańskie.” *Studia z Teorii Wychowania: półrocznik Zespołu Teorii Wychowania Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN*, 2/2(3), (2011): 163–186.

⁷⁰ Adamczyk, „Shame, guilt and psychopathology – transdiagnostic approach,” 421.

⁷¹ Adamczyk, „Shame, guilt and psychopathology – transdiagnostic approach,” 423.

⁷² Ewa Woydyło, Martyna Harland, *O wstydzie bez wstydu. Poczuj się dobrze ze sobą* (Kraków: Wydawnictwo WAM 2024), 10.

- Danieluk, Barnaba. „Ile jest Ja w emocjach samoświadomościowych? Rodzaj zaangażowania Ja a wstyd, poczucie winy i zakłopotanie.” *Psychologia Społeczna*, vol. 8, 3 (26), (2013): 302–32.
- Darwin, Charles. *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*. Translated by Zofia Majlert and Krystyna Zaćwilichowska, with foreword by Włodzimierz Szewczuk. Warszawa: PWN, 1988.
- Dickens, Charles. *Great Expectations*. London: Harper Press, 2010.
- Dickens, Charles. *Wielkie nadzieje*. Translated by Karolina Beylin. Warszawa: Prószyński i Spółka, 2009.
- Forysiewicz, Barbara. „Strach, wstręt i wstyd w ikonografii Paruzji. Sposoby obrazowania i oddziaływania na odbiorcę.” In *Strach, wstręt, wstyd i inne fobie*, edited by Małgorzata Czapiga-Klag, and Katarzyna Konarska, 181–189. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017.
- Hillis Miller Joseph. *Charles Dickens: The World of His Novels*. Cambridge: Harvard University Press, 1958.
- Ho, Aaron Han Khai. *Shame, Darwin, and Other Victorian Writers* (2017). Accessed November 8, 2024. (https://academicworks.cuny.edu/cgi/view-content.cgi?article=3229&context=gc_etds).
- Jaworski, Eugeniusz. „Wstyd jako kategoria typologiczna.” In *Wstyd w kulturze. Zarys problematyki*, edited by Ewa Kosowska, 28–38. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1998.
- Jędrzejko, Ewa. „Wstyd po polsku – czyli o czym „mówią” słowa. Kategorie kulturowe z perspektywy współczesnej lingwistyki.” In *Wstyd w kulturze. Zarys problematyki*, edited by Ewa Kosowska, 28–38. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1998.
- Kleszczewska-Albińska, Angelika, and Rafał Albiński. „Wstyd i poczucie winy w teorii i badaniach.” *Psychologia Jakości Życia*, vol. 8, no. 1 (2009): 101–120.
- Konecki, Krzysztof T. „Socjologia emocji według Thomasa Scheffa.” In *Emocje w życiu codziennym. Analiza kulturowych, społecznych i organizacyjnych uwarunkowań ujawniania i kierowania emocjami*, edited by Krzysztof T. Konecki, and Beata Pawłowska, 11–38. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014.
- Kosowska, Ewa, and Gomółka Anna. „Od wstydu do obciachu.” In *Strach, wstręt, wstyd i inne fobie*, edited by Małgorzata Czapiga-Klag, and Katarzyna Konarska, 9–20. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017.
- Kunińska, Magdalena. „„No, macie teraz, wy moje oczy przeklęte, napaśćcie się tym pięknym widokiem” (Platon) – wstyd Leontiosa a przyjemność estetyczna.” In *Strach, wstręt, wstyd i inne fobie*, edited by Małgorzata

- Czapiga-Klag, and Katarzyna Konarska, 171–180. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017.
- Leavis, Quennie Dorothy. „How we must read “Great Expectations”.” In Q. D. Leavis, F. R. Leavis, *Dickens and His Novels*, 277–331. New Brunswick: Rutgers University Press, 1979.
- Levine Julia Anne, and Levine Alison Levine. „The Psychodynamics of Shame and Guilt in “Great Expectations”.” *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies* 9(1), (2012): 62–66.
- Lewis, Helen B. *Shame and Guilt in Neurosis*. New York, International Universities Press 1971.
- Leys, Ruth. „Wstyd współcześnie.” Translated by Tomasz Bilczewski, and Anna Kowalcze-Pawlik. In *Historie afektywne i polityki pamięci*, edited by Elżbieta Wichrowska, Anna Szczepan-Wojnarska, Roma Sendyka, and Ryszard Nycz, 349–401. Warszawa: IBL, 2015.
- Łebkowska, Anna. „Wstyd i niebyt.” In *W kulturze wstydu?: wstyd i jego reprezentacje w tekstach kultury*, edited by Anna Łebkowska, Łukasz Wróblewski, and Klaudia Muca, 13–30. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2018.
- Meckier, Jerome. „Pip Confides in Bidy: Confiders, Confidants and Confidentiality in „Great Expectations”.” *The Dickensian*, no. 520, vol. 119, part 2 (Autumn 2023): 162–166.
- Melonowska, Justyna. „Wstyd jako umiejętność.” In *W kulturze wstydu?: wstyd i jego reprezentacje w tekstach kultury*, edited by Anna Łebkowska, Łukasz Wróblewski, and Klaudia Muca, 73–88. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018.
- Moynahan, Julian. „The Hero's Guilt: The Case of “Great Expectations”.” *Essays in Criticism*, vol. X, no. 1 (January 1960): 60–79.
- Nathanson, Donald. *Shame and Pride: Affect, Sex, and the Birth of the Self*. New York: Norton, 1992.
- Panek, Sylwia. „Cztery lekcje wstydu.” *Teksty Drugie*, no. 4, (2016): 46–65.
- Scheff, Thomas J. „Shame and the Social Bond: A Sociological Theory.” *Sociological Theory*, vol. 18, no. 1 (2000): 84–99.
- Scheff, Thomas J. „Shame in Self and Society.” *Symbolic Interaction*, vol. 26, no. 2 (2003): 239–262.
- Scheff, Thomas J. *Microsociology. Discourse, emotion, and social structure*. Chicago: University of Chicago Press, 1990.
- Scheff, Thomas J. „Shame and Conformity: The Deference-Emotion System.” *American Sociological Review*, vol. 53, no. 3, (1988): 395–406.
- Schlicke, Paul. „Great Expectations.” In *Oxford Reader's Companion to Dickens*, edited by Paul Schlicke, 259–264. Oxford: Oxford University Press, 2000.

- Sell, Kathleen. „The Narrator’s Shame: Masculine Identity in “Great Expectations”.” *Dickens Studies Annual*, vol. 26 (1998): 203–226.
- Skotnicka-Maj, Anna. „Motyw wstydu w prozie rosyjskiej.” In *Wstyd w kulturze. Zarys problematyki*, edited by Ewa Kosowska, 95–107. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1998.
- Słownik współczesnego języka polskiego*, edited by Bogusław Dunaj. Warszawa: Wilga, 1966.
- Stange, G. Robert. “Expectations Well Lost. Dickens’s Fable for his Time.” *College English*, vol. 16, no. 1 (Oct., 1954): 9–17.
- Stearns, Peter N. „Reconsidering Shame in Western Society: The Nineteenth and Twentieth Centuries.” In Stearns, Peter N. *Shame. A Brief History*, 57–95. Urbana: University of Illinois 2017.
- Zsubert, Mariusz. „Wychowanie seksualne młodzieży w świetle XIX-wiecznych poradników parenetycznych.” *Wychowanie w Rodzinie* 12, no. 2, (2015): 341–357.
- Zsubert, Mateusz. „Wstyd w dyskursie kulturowym.” *Ethos* 30, no. 2(118) (2017): 51–69.
- Tomkins, Silvan. „Wstyd-upokorzenie a pogarda-wstręt: natura reakcji” (Shame–Humiliation Versus Contempt–Disgust: The Nature of the Response). Translated by Borys Szumański, and Weronika Szwebs. *Teksty Drugie*, no. 4 (2016): 163–173.
- Van Ghent, Dorothy. „On *Great Expectations*.” In Van Ghent, Dorothy. *The English Novel: Form and Function*. 125–138. New York: Rinehart 1953.
- Wayda-Zalewska Magdalena, Ładniak-Grońska Katarzyna, Kostecka Barbara, Walenda Anna, and Kucharska Katarzyna. „Wstyd – zapomniana emocja: psychopatologia, neurobiologia i terapia wstydu w zaburzeniach odżywiania.” *Psychiatria i Psychologia kliniczna*, no. 3 (2021): 197–203.
- Weissman, Judith, and Cohan, Steven. „Dickens’ “Great Expectations”: Pip’s Arrested Development.” *American Imago*, vol. 38, no. 1 (1981): 105–126.
- Woydyłło Ewa, and Harland Martyna. *O wstydzie bez wstydu. Poczuj się dobrze ze sobą*. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2024.
- Zarzar, Victor, and Zarour Xavier. „Authoring Desire: “Great Expectations” and the Bildungsroman.” *Dickens Quarterly*, vol. 36, no. 4 (2019): 347–361.

Wstyd przed pochodzeniem. Wielkie nadzieje Charlesa Dickensa

Abstrakt: Artykuł poświęcony jest kwestii wstydu w powieści Charlesa Dickensa *Wielkie nadzieje*. Emocję tę odczuwa i opisuje główny bohater, a zarazem narrator powieści, Pip. Wstyd przed rodzinnym domem i skromnym pochodzeniem prowokuje go do podjęcia kluczowych

decyzji dotyczących wyprowadzki do Londynu. Wstyd znacząco wpływa na zachowanie bohatera i zmienia go pod względem osobowościowym. Podbudowa teoretyczna artykułu opiera się głównie na badaniach z zakresu socjologii i psychologii.

Słowa kluczowe: Charles Dickens, literatura wiktoriańska, powieść, socjologia, wstyd

Die Scham der Herkunft. *Große Erwartungen* von Charles Dickens

Abstract: Der Beitrag ist dem Begriff der Scham in Charles Dickens' Roman *Große Erwartungen* gewidmet. Die Hauptfigur und der Erzähler des Romans, Pip, empfindet und beschreibt dieses Gefühl. Pip schämt sich für sein Elternhaus und seine „bescheidene“ Herkunft, was ihn dazu veranlasst, wichtige Entscheidungen über den Umzug nach London zu treffen. Die Scham beeinflusst das Verhalten des Protagonisten erheblich und verändert ihn in seiner Persönlichkeit. Die theoretische Untermauerung des Beitrags stützt sich hauptsächlich auf Forschungen aus der Soziologie und Psychologie.

Schlüsselwörter: Charles Dickens, Viktorianische Literatur, Roman, Soziologie, Scham